

***Структурно-семантичні особливості дескрипцій
із актуалізованою внутрішньою формою у художньому тексті
(на матеріалі “малої прози” кінця ХХ – початку ХХІ століття)***

Актуальним завданням сучасної лінгвістичної науки є розгляд слова не ізольовано, а в складі висловлювання, із врахуванням його комунікативно-прагматичних параметрів. Індивідуально і в структурі одиниць вищого рівня – речення і тексту – слово виражає поняття про предмети, явища, процеси навколишньої дійсності, виконуючи номінативну функцію. З-поміж різних видів номінацій виділяється описова, яка реалізується за допомогою таких мовних засобів, як дескрипції.

Дескрипції кваліфікуємо як моно- чи полілексемні описові одиниці, які здійснюють ідентифікаційну або референтну функцію власного імені та використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною чи ситуативною) ознакою, виділяючи його з класу об’єктів; адекватна інтерпретація значення дескрипцій залежить від контексту, що дозволяє не тільки розшифровувати експліцитні, а й декодувати імпліцитні відтінки семантики описових сполук.

Дескриптивні номінації використовуються поряд із прямими номінуваннями (іменами, прізвищами, власними назвами тощо), заміна яких відбувається внаслідок багатьох об’єктивних чи суб’єктивних чинників, що пояснюється “...прагненням людини вийти за межі конвенційних позначень, якщо за допомогою останніх їй не вдається відобразити різні аспекти та деталі її досвіду і/або сконцентрувати увагу на тих чи інших обставинах того, що описується і позначається” [Кубрякова 2004: 437].

Значна кількість структурних і семантичних різновидів дескрипцій зумовлює важливість розгляду й аналізу всіх елементів, які формують їх значення. Оскільки описові номінації є носіями як яскраво виявленої, так і

латентної інформації, вважаємо за необхідне звернути особливу увагу на **внутрішню форму** окремих дескрипцій, яка “...мінімально чи повністю експлікує у лексемі образ, покладений в основу номінації” [Стефурак 2003: 1].

Вчення про внутрішню форму вперше ґрунтовно розробив О.Потебня, який досліджував дві форми лексеми: зовнішню і внутрішню. Сьогодні існують різноаспектні тлумачення поняття внутрішньої форми. Скажімо, В.Гак визнає її наявність не тільки в слові, яке він трактує як неповний знак, а й у висловлюванні, яке є повним знаком, тобто “закінченим продуктом семіозису” [Гак 1998: 206]. Ми ж розуміємо внутрішню форму як “концептуальну ознаку, закріплену в слові” [Голянич 1997: 175], тобто це “образ, який ліг в основу найменування” [цит. за Кияк 1987: 58].

Важливість врахування всіх семантичних параметрів дескрипцій, зокрема й особливостей внутрішньої форми окремих із них, зумовлюється також тим, що “...слово з актуалізованою внутрішньою формою відіграє важливу роль не лише в ідентифікації дійових осіб, в умотивуванні їх діяльності, уподобань, сприйнятті ними дійсності, але і в тропеїзації контексту, в моделюванні його оцінно-образних параметрів, що сприяє точнішому прогнозуванню лінії поведінки героїв, виявленню їх комунікативних намірів” [Голянич 2004: 44].

Таким чином, **метою** пропонованої статті є розкриття особливостей функціонування описових номінацій із актуалізованою внутрішньою формою у художньому тексті. **Матеріалом** дослідження послужили зразки сучасної “малої прози”, яка становить багатий кількісно, але опрацьований тільки частково (з погляду лінгвістики) пласт української літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття. Невеликі розміри жанрів “малої прози” (оповідань, новел, притч, етюдів тощо) зумовлюють, з одного боку, відсутність у їхній структурі розлогих наративних сегментів, з іншого – функціонування описових лексем і зворотів як додаткових, а інколи й основних засобів позначення, кваліфікації персонажів та текстотвірних чинників.

Проаналізований матеріал дозволяє виділити кілька різновидів дескрипцій із актуалізованою внутрішньою формою.

У першу групу умовно об'єднуємо суб'єктивні okazіональні внутрішньоформні описові номінації, які позначають різноманітні з екзистенційного погляду об'єкти. Наприклад:

“Маркіян відсунув ногою шматок червоної цегли і побачив поруч із собою крихітну сіру істоту, оточену безліччю дрібних порошинок, залоскотало в носі, і хлопець мимоволі чхнув:

— *Ти хто?*

— *Порохія, – відповіла істота, просто на очах збільшуючись до розмірів звичайної дівчини. Та це, зрештою, і була звичайна дівчина, але тіло її складалося не з клітин і тканин, а з дрібних порошинок, котрі перебували в постійному русі...*” Сняданко Н. Випробування для вужів [Незнайома 2005: 538].

Описова номінація “порохія” позначає істоту, яка існує тільки у фантастичному дискурсі, обмеженому рамками новели. Головний герой аналізованого твору, Маркіян, уві сні потрапив у комп'ютерну гру, тому в текстовому просторі поряд із реальними дійовими особами (Маркіян, його подруга Олеся, мама) функціонують несправжні, вигадані персонажі, відсутні поза віртуальним комп'ютерним виміром (“порохія”, “кельнери”, “скрипалі”, “комарі, наділені інтелектом” тощо). Доцільність використання okazіональної дескрипції “порохія” з внутрішньою формою “та, що зроблена з пороху” (як непрямо формулює її автор – репродуцент зазначеного лексичного засобу) верифікується контекстом, в якому подається опис зображуваної істоти. Крім того, її поява є своєрідним маркером зміни ситуації, що сигналізує про трансформацію реального дискурсу у віртуальний, фантастичний. Подібне перетворення детермінує входження в поле зору реципієнтів (головного героя, що стає учасником комп'ютерної “бродилки”, і читачів, які спостерігають за його грою) інших вигаданих персонажів, котрі, щоправда, позначаються цілком узуальними номінаціями “кельнери” і “скрипалі”. Порівняймо:

“Першим, що він побачив, коли зависнув на слизькій зеленій ліані і з усіх сил намагався не з’їхати донизу, була усмішка яскраво розфарбованого вужа, котрий спритно переповз через кілька ліан, щоб опинитися ближче до Маркіяна”. І ще:

*“Кімнатою снували істоти, котрі більше нагадували людей, ніж **вужі-кельнери**, але у їхніх непропорційно довгих шиях та руках теж було щось зміїне.*

— Це скрипалі, — повідомила порохиня...”

Сняданко Н. Випробування для вужів [Незнайома 2005: 539-540].

Як бачимо, семантично, на перший погляд, інгерентні лексеми позначають фантастичних істот, що свідчить про інтерференцію людського світу зі змодельованим простором комп’ютерної гри. Подібне накладання і перехрещення створює парадоксальний ефект реальності існування віртуальної гри та забезпечує необхідну рівновагу між вигаданим і справжнім.

До групи okazіональних внутрішньоформних дескрипцій належать також ті, що позначають цілком звичайних людей, але їхнє семантичне наповнення характеризується експліцитними експресивно-модальними конотаціями:

*“Його вислуховували втомлені директори і щебетливі дівчата – менеджери, довгоногі кїєвські дєвочки, влаштовані папами й мамами, і всі йому відмовляли або варили з мальчика воду. У нього вже був довгий список **водоварів**, які ніколи не казали “так” або “ні”, тільки просили за тиждень або два нагадати про себе...”*

Даниленко В. Кїєвській мальчик [КТМ 1997: 93].

Описова номїнація “водовари” має нелогїчну, на перший погляд, внутрішню форму – “ті, що варять воду”, але її поява в тексті зумовлюється не семантично позанормативним зворотом, а цілком кодифїкованим фразеологїзмом *варити воду*¹, який використовується у загальнорозмовній практиці. Okазіональні конотації лексеми “водовари” допомагають їй виконувати основне функціональне навантаження в аналізованій новелі – квалїфікувати потенційних референтів за

¹ Варити воду – знуцатися з кого-небудь, показуючи свої примхи, вередуючи перед ким-небудь чи прискїплюючись до когось [ФСУМ 1999: 67].

актуалізованою ситуативною ознакою. Відсутність такого мовного засобу в загальному узусі зумовлює його певну несамостійність, оскільки для адекватного розшифрування значення необхідне звернення до контексту або інші додаткові пояснення. Проте саме яскрава семантична оказіональність, ознакова нетиповість і переносне значення, зафіксовані в маніфестованій дескрипції, надають їй можливість якнайкраще охарактеризувати об'єкти-кореляти, з одного боку, та індивідуально-авторський стиль – з іншого.

До другої групи відносимо кодифіковані внутрішньоформні описові номінації, які функціонують у ролі непрямих, загальних номінацій та, як і інші, використовуються для акумулювання й ретрансляції певних властивостей об'єктів (напр., *злочинець, саботажник, спекулянт* тощо).

Подібні **реляційні** дескрипції (тобто такі, що застосовуються для вказівки на зв'язок референта з конкретними подіями чи особами і містять у своєму складі повнозначне дієслово) [Селезньов 1987: 65] виконують функцію загальної назви, акцентуючи на особистих якостях референтів, і легко трансформуються у розгорнуті синтаксичні сполуки: *злочинець – той, хто вчинив зло, спекулянт – той, хто спекулює на чомусь* тощо.

Описові звороти функціонують в тексті й тоді, коли необхідно кваліфікувати об'єкт за єдиною, відомою номінатору, ознакою. Трансформація подібних дескриптивних конструкцій в однослівні описові номінації неможлива, оскільки властивості, зафіксовані в них, не можуть бути передані монолексемними номінаціями. Порівняймо:

*“Вона випровадила мене за двері словами: “Йди і знайди **ту, яка всіх робить мудрими**. Тоді розгадаєш мої загадки, а я буду тебе чекати”.*

Даниленко В. Свято гарбузової княгині [ВДП 1997: 164].

Або:

*“Зроби спершу, що сказав тобі я, — відповів старий, — а з жінкою натішишся, коли повернешся до **тієї, яка трічі запитала**”.*

Даниленко В. Свято гарбузової княгині [ВДП 1997: 165].

Словниковий узус і дериваційний потенціал української лексики унеможлиблює компактизацію наведених описових зворотів і функціонування однослівних дескрипцій із еквівалентною внутрішньою формою, до того ж “процес номінації допускає створення не тільки слова, але і його комунікативного замітника, якщо слово не відповідає меті висловлювання або не може бути створене взагалі” [Алексюк 1988: 12].

Крім реляційних дескрипцій, до групи узуальних внутрішньоформних описових номінацій відносимо й такі, що застосовуються для суб’єктивної кваліфікації, оцінки відповідних референтів. Наприклад:

*“Скажімо, варто було **недомірку** пройти через міст, як ця споруда не те, щоб зовсім розвалилася, але вже там щось треба було лагодити, бо таки б могла зруйнуватися...”* Палинський В. Грибна галявина [Палинський 2001: 15].

Або:

*“Одначе напарників на це тихе полювання ніколи не брав. Втім, ніхто й не напрошувався, мабуть, побоюючись злих витівок **недоростка**”.*

Палинський В. Грибна галявина [Палинський 2001: 16].

Прозора внутрішня форма обох актуалізованих описових номінацій (“недомірок” – “той, що має невідповідну міру”; “недоросток” – “той, хто недоріс, хто має неналежний зріст”) відзначається ідентичним негативним аксіологічним забарвленням. І хоча в новелі розповідається про карлика, який дійсно малого зросту й тому відрізняється від інших дорослих людей, проте постійне підкреслювання цього дефекту фізичного розвитку надає аналізованам лексемам різко суб’єктивного характеру та переводить їх у розряд пейоративних.

Безперечно, саме функціонування терміна “**дескрипція**” (букв. з англ. *description* – *опис, зображення*) латентно допускає наявність у складі подібних мовних засобів мінімум двох або й більше лексем (напр., *той, хто робить доповідь; той, хто розповідає казки; той, хто у військовій формі* тощо). Однак розмовна практика й тексти сучасної “малої прози”, які є об’єктом нашого дослідження, засвідчують протилежне: функціонування в якості описових мовних

одиниць не тільки кількаслівних конструкцій, а й монолексемних дескрипцій. Названим описовим лексичним засобам притаманний потужний образотвірний потенціал, що виявляється у кваліфікації денотатів — акумулюванні та репрезентації ознак, зафіксованих у синонімічних полілексемних дескрипціях. Порівняймо:

- *той, хто робить доповідь – доповідач;*
- *той, хто розповідає казки – казкар (чи оповідач);*
- *той, хто у військовій формі – військовий.*

Внутрішня форма виділених і подібних монолексемних описових номінацій містить ознаки, зафіксовані у ключових словах полілексемних синонімічних дескрипцій, а тому між ними найчастіше можна поставити знак рівності. Виняток становлять тільки випадки, коли монолексемна дескрипція вказує на сталу ознаку об'єкта (*військовий*), а полілексемна описова конструкція фіксує його ситуативні параметри (*той, хто у військовій формі — людина, що випадково чи тимчасово одягла військову форму*). Для диференціації такого функціонального навантаження синонімічних, на перший погляд, описових одиниць необхідне звернення до контексту, який виступає інколи єдиним актуалізатором глибинного значення дескрипцій.

Контекстуальне оточення може зумовлювати ще один варіант функціонування описової сполуки, коли її семантика не корелює, а контрастує зі значенням співвідносної описової внутрішньоформної номінації, створюючи таким чином оксюморонний ефект.

Порівняймо:

“...головною темою для кожного добродія, що намислив когось убити, було своєчасно і надійно сховати тіло замордованого...”

Андрухович Ю. Самійло з Немирова, прекрасний розбишака [ПД 1998: 191].

Описова номінація “*добродій*” відзначається прозорою внутрішньою формою (“*той, хто діє (чинить) добро*”), позитивне аксіологічне навантаження якої імпліцитно налаштовує реципієнта на подальше розгортання дискурсу саме у

такому руслі. Проте семантичне наповнення дескрипції-корелята аналізованої номінації (“...що намислив когось убити”) створює перлокутивний ефект, протилежний ілокуціям, закумуляованим у лексемі “добродій”. Адже вбивство в жодному разі не потрапляє до категорії “добро”. Злиття дескрипції “добродій” (аксіологічний знак “+”) з описовою конструкцією “...що намислив когось убити” (аксіологічний знак “-“) в одну структурно, але не семантично цілісну номінацію створює ефект внутрішньо-парадоксального конфлікту оцінювання, який підтримує загальний іронічний наративний тон, заданий автором ще у заголовку.

Акцентована заголовна конструкція відзначається нетрадиційним поєднанням власного імені головного персонажа та назви міста, з якого він походить (“Самійло з Немирова”), із кваліфікаційною описовою номінацією, що складається з двох експресивно полярних лексем (“прекрасний розбишака”). Порівняймо: **прекрасний** – 2. Який має надзвичайні позитивні риси, моральні якості і т. ін. [НТСУМ 2003 I: 869]; **розбишака** – 1. Те саме, що розбійник, [...] уживається як лайливе слово, [...] той, хто чинить насильство над ким-небудь, пригноблює когось [НТСУМ 2003 II: 143].

Така диз’юнкція емоційно протилежних мовних засобів нівелює аксіологічні конотації новоутвореної дескрипції. Наділяючи її експресивно-стилістичними нашаруваннями, підкреслює іронічно-поблажливе ставлення номінатора (автора оповідання) до зображуваного персонажа.

Однослівна внутрішньоформна дескрипція може бути присутня в тексті потенційно, відновлюючись із контексту. Наприклад:

*“На другу зиму ми втратили Малиша, якого довелося залишити з простудженими нирками в одній покинутій під капітальний ремонт квартирі, куди на необачно запалений стопок свічки налетіли, мов метелики, **кудлаті хлопці з пофарбованим волоссям, утикані залізними пряжками та кнопками, а за металевими хлопцями** навідався міліцейський патруль...”*

Портяк В. Исход [КТМ 1997: 320].

У наведеному фрагменті тексту спостерігаємо функціонування однофокусних варіативних номінацій із різними формально-структурними ознаками та особливостями співвідношення. Перша полілексемна розгорнута описова конструкція відіграє роль твірного для наступної двокомпонентної дескрипції, значення якої закономірно детермінується попереднім контекстом. Подальший семантичний дериваційний етап передбачає стягнення бінарної описової номінації в моноксемну з прозорою внутрішньою формою (“металісти”). І хоча ця дескрипція в тексті не вербалізована, проте цілком однозначно “прочитується” з нього. Обидві описові номінації (реальна “металеві хлопці” і потенційна “металісти”) відзначаються переносним значенням ознаки, покладеної в основу найменувань, оскільки особи, названі ними, не “зроблені з металу”, а люблять музику в стилі “метал” і “прикрашають” себе залізними предметами.

Таким чином, проаналізований матеріал дозволяє зробити такі висновки: функціонування в тексті описових номінацій із актуалізованою внутрішньою формою забезпечує різноаспектну кваліфікацію референтів з об’єктивної (узуальні внутрішньоформні номінації), а також із суб’єктивної (оказіональні дескрипції із прозорою внутрішньою формою) точки зору.

Внутрішньоформні дескрипції в художньому тексті виконують різні функції: відіграють роль маркера переходу одного дискурсу в інший (скажімо, дескрипція “порохня” сигналізує про перехід до фантастичного дискурсу); акумулюють експресивно-оказіональні відтінки семантики (“водовари”); творять оксюморонний стилістичний ефект (“добродій, що намислив когось вбити”); імплікують функціонування інших дескрипцій, що наявні в тексті латентно (“металеві хлопці”).

Бібліографія

1. Алексюк 1988 — Алексюк М.И. Предикативные наименования лиц в современном украинском языке: Авторефер. дисс. ...канд. филол. наук. – Х, 1988. – 23 с.

2. ВДП 1997 — Вечеря на дванадцять персон: Житомирська прозова школа / Упоряд., передм., літ. ред. В.Даниленка. — К.: Генеза, 1997. — 544 с.
3. Гак 1998 — Гак В.Г. Языковые преобразования. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. — 768 с.
4. Голянич 1997 — Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. — Монографія. — Івано-Франківськ: “Плай”, 1997. — 178 с.
5. Голянич 2004 — Голянич М.І. Комунікативна спрямованість внутрішньоформної номінації у художньому тексті (на матеріалі оповідання Леся Мартовича “Грішниця”) // Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Філологія. Випуск VI. Івано-Франківськ.: Плай, 2004. — 196 с. — С. 44-49.
6. КТМ 1997 — Квіти в темній кімнаті: Сучасна укр. новела: Найяскравіші зразки укр. новелістики за останні п'ятнадцять років / Упоряд., передм., літ. ред. В.Даниленка. — К.: Генеза, 1997. — 432с.
7. Кияк 1987 — Кияк Т.Р. О “внутренней форме” лексических единиц // Вопросы языкознания. — 1987. — №3. — С.58-68.
8. Кубрякова 2004 — Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
9. Незнайома 2005 — Незнайома: Антологія української “жіночої” прози та есеїстики другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст. / Авторський проект, упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. Василя Габора. — Львів: ЛА “Піраміда”, 2005. — 600 с.
- 10.НТСУМ 2003 — Новий тлумачний словник української мови. Вид. 2-ге, випр.: У 3 т. — К.: Аконіт, 2003. — Т.2, 3.
- 11.Палинський 2001 — Палинський В. Грибна галявина // Форма(р)т. — 2001. — №1. — С.15-18.
- 12.ПД 1998 — Повернення деміургів / Плерома 3'98. Мала українська енциклопедія актуальної літератури. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. — 288с.
- 13.Селезнёв 1987 — Селезнёв М.Г. Референция и номинация // Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. — М.: Наука, 1987. — С. 64-78.
- 14.Семенкович 2003 — Семенкович Н. На паперті Колізею. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. — 76с.
- 15.Стефурак 2003 — Стефурак Р.І. Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми слова у поетичному тексті (на матеріалі української поезії 60-90 років ХХ століття): Авторефер. дис. ...канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2003. — 24 с.
- 16.ФСУМ 1999 — Фразеологічний словник української мови. Уклад. БілоноженкоВ.М. та ін. — Кн.1; К.: Наук. думка, 1999. — 984с.